

דו"ח סופי: חפירת הצלה בבית דגן – 2005
(להשלמה תמונות תוכנית)

<u>רשיון מס':</u>	B – 296/ 2005
<u>ארכיאולוג חופר:</u>	יהודה גוברין
<u>חסות אקדמית:</u>	היבריו יוניון קולג'
<u>החפירה בהזמנת:</u>	חב' לנדקו ייזום וניהול בע"מ
<u>תוכנית מס':</u>	בית דגן 2020

איור 1: מראה כללי של קבר לבנים (L – 18).

הקדמה:

במכרז שקיימה חב' לנדקו – יזום וניהול בע"מ, לחפירת הצלה של כ – 20 ריבועי חפירה ברח' הדגן בבית דגן (שטח 1B), זכתה חב' י.ג. ארכיאולוגיה חוזית בע"מ. את החפירה ניהל יהודה גוברין, את העבודה האנתרופולוגית ביצעה הגב' אסתר דויטש. החפירות החלו בשטח בתאריך: 5.6.05 והופסקו פעמיים בצווי מניעה משפטיים של חב' אל אקסה. יום העבודה האחרון בשטח היה בתאריך 12.7.07. החפירות בשטח כללו פתיחה של כל 20 הריבועים ואיתור קברים. עד להפסקת העבודה ע"י ההליך המשפטי לא נחפרו הקברים שנחשפו בחפירה. בשטח הועמד שומר למשך כשנה, עד להתבררות ההליך המשפטי. החפירה בשטח לא חודשה עד ימים אלה. החפירה התבצעה בריבועים מלאים שגודלם: 5 X 5 מ'. הריבועים נחפרו בשלב הראשון לסרוגין ולאחר מכן הושלמה גם חפירת הריבועים המדולגים. קדמו לחפירת הצלה זו חפירות הצלה שניהל אלי ינאי בשטח B ובמהלכם נחשפו למעלה ממאה ועשרים קברים שלהערכתו הינם ככל הנראה מן התק' הממלוכית וראשית התקופה העותמנית, וכן חפירת בדיקה של מספר ריבועים בשטח B1. שרידי גבעת החמרה שבה התבצעו החפירות, מצויה מדרום מזרח לשרידי הכפר הערבי והתל הקדום של בית דגן. עובי שכבת החמרה האדומה כ 1 – 2 מ' ומתחתיה חול סטרילי צהוב. הגבעה נפגעה קשות בפעולות פיתוח שונות וארוזיה. פני השטח של הגבעה יושרו והשטח ננטע בפרדסים ככל הנראה כבר בראשית המאה העשרים. בסמוך לשטח החפירה מצויה באר מים מנדטורית הרוסה ששימשה ככל הנראה את הפרדס שנינטע על שטח החפירות.

תיאור שטח החפירה:

בחלק העליון של שרידי הגבעה, בשיפוע ממזרח למערב נפתח שטח שגודלו 30 X 18 מ' בקירוב, המכיל 17 ריבועי חפירה מלאים שגודלם 5 X 5 מ' ועוד 6 חצאי ריבועים בגדלים שונים, סה"כ 20 ריבועי חפירה (ראה תוכנית). הריבועים סומנו בספרות בציר הרוחב (צפון – דרום) ובאותיות לועזיות בציר האורך (מערב – מזרח). להלן יתוארו הריבועים החפורים והממצאים שנחשפו בהם.

ריבוע 1A:

הריבוע נחפר לעומק של כ 0.3 מ' מתחת לפני הקרקע. שכבת החמרה בשטח זה גולחה ועוביה רק כ 0.2 מ' מתחתיה שכבת חול צהוב. בריבוע זה נחשף שריד בנוי מלבני בוץ אפורות של קבר (לוקוס 51) שלא השתמר, גומת נטיעה של עץ (לוקוס 35) ושרידי שלושה קברים נוספים (לוקוסים: 41, 42, 43) שלא נחפרו. שרידים לא ודאיים של קבר נוסף (לוקוס 52) נתגלו בסמוך לגומת העץ.

ריבוע 2A :

הריבוע נחפר לעומק של כ 0.6 מ' מתחת לפני הקרקע. נתגלו בו שלושה שרידי קברים בנויים לבני בוץ אפורות (לוקוסים : 12,13,18). מצב ההשתמרות של הקבר המערבי ביותר (לוקוס 18) הור הטוב ביותר. השתמר כל כיסוי הלבנים העליון, וגודלו 2.2 מ' X 1 מ' והכוונו הכללי מזרח מערב. במרכז אגפו המזרחי נתגלתה מעין בליטה בנויה מלבני בוץ. הקבר לא נחפר. שני הקברים הנוספים ניזוקו ואולי קרסו ומהם נותרו רק קטעי קירות. בחתך שבין ריבוע 2A ל 2B נתגלתה גולגולת מפוררת.

ריבוע 3A :

הריבוע נחפר לעומק של כ 0.2 מ' מפני השטח. מרבית קרקע החמרה מפני השטח הוסרה בעבר ע"י כלים מכאניים. בשטח הריבוע נחשפו גומת עץ (לוקוס 17) קבר בנוי לבני בוץ (לוקוס 16), ושרידים לא ודאיים של קבר נוסף (לוקוס 40). כ 0.15 מ' מעל שרידי העצמות נחשף בסמוך לפני הקרקע שבר של בקבוקון זכוכית כחולה. הקבר הבנוי (לוקוס 16) הכוונת הכללי מזרח מערב וגודלו 0.5 X 2 מ'. הקבר לא נחפר.

חצי ריבוע 4A :

בחצי המערבי שח החפירה נחשף מעומק של 0.1 מ' שלד מפורר בארטיקולציה. כיוונו הכללי מזרח מערב (גולגולתו במערב) ופניו כלפי דרום (לוקוס 29). השלד ככל הנראה של אשה, לא נחפר.

ריבוע 1B :

נחפר לעומק של כ - 0.4 מ' מתחת לפני הקרקע. נתגלתה בסמוך למרכז גומת עץ (לוקוס 11), שרידי קבר ורסק עצמות (לוקוס : 44) נתגלו בסמוך לחתך שבין ריבועים 1B ו 2B. שרידי קבר לבנים זה נתגלו בעומק של 0.3 מ' מתחת לפני הקרקע. כ 0.5 מ' ממזרח נתגלה שריד של קבר נוסף אף הוא בחתך שבין שני הריבועים הנ"ל. קבר זה (לוקוס 20) הינו ככל הנראה קטן במימדיו. בשטח הריבוע נתגלו שרידים של שני קברי לבנים נוספים (לוקוסים : 45,46) בעומק של 0.3 - 0.2 מ' מתחת לפני השטח. שרידי קבורה שהכילה רסק עצמות מפוררות ללא ארטיקולציה ברורה נתגלו בעומק של 0.3 מ' מתחת פני השטח במזרחו של הריבוע (לוקוס 34). שני קטעי קברים נוספים נתגלו בחתך המזרחי המשותף עם ריבוע 1C.

ריבוע 2B :

נחפר באופן חלקי, פני השטח הוסרו ולאחר מכן נחפר חציו הדרומי של הריבוע. במרכז הריבוע נחשפה גומת עץ (לוקוס 26). לתוך ריבוע זה חודרים מספר קברים מריבועים סמוכים וביניהם : לוקוסים - 20,44, מכיוון דרום, 26 מכיוון מזרח, 19 מכיוון מערב, 39 מצפון. יש להניח שעשויים להתגלות קברים נוספים בריבוע זה עם המשך חפירתו.

ריבוע 3B :

נחפר לעומק של כ 0.25 מ'. בסמוך למרכזו נתגלתה גומת עץ (לוקוס 10). בסמוך לפינתו הצפונית מערבית נתגלה קבר לבנים קטן ייתכן של ילד. בסמוך לפינה הדרום מזרחית נתגלה ריכוז של שברי לבני בוץ ככל הנראה שריד לקבר הרוס (לוקוס – 38). שרידי קבר לבנים נוסף מצויים בסמוך לפינה הדרום מערבית של הריבוע. קבר זה ממשיך אל מתחת לחתך הדרומי של הריבוע (לוקוס 39), שטח שלא נחפר עדין. אגפו המזרחי של הריבוע פגוע כתוצאה מבור אשפה רצנטי.

חצי ריבוע 4B :

נחפר כל שטח חצי הריבוע, נתגלתה גומת עץ (לוקוס – 56). לא נחשפו ממצאים נוספים. אגפו המזרחי של השטח פגוע ע"י הבור הרצנטי.

ריבוע 1C :

נחפר לעומק של כ - 0.4 מ' מתחת לפני הקרקע. בסמוך למרכז הריבוע נתגלתה גומת עץ. בריבוע זה מצוי קבר אחד שלא נחשף (לוקוס 21) בסמוך לפינה הצפון-מערבית של הריבוע. שני קברים נוספים שקיומם אינו ודאי מצויים אף הם בתחום שטח הריבוע. האחד (לוקוס 47) משותף עם ריבוע 1B, השני (לוקוס – 53) מצוי בסמוך לדופן הדרומית של הריבוע. באגף הצפוני של הריבוע הושאר חתך ברוחב מטר בכיוון דרום – צפון.

ריבוע 2C :

מרבית ריבוע זה (בעיקר אגפו הצפוני מזרחי), נפגע קשות ע"י בור אשפה רצנטי (לוקוס 15). בסמוך לפינה הדרום מערבית, נתגלו שני קברים. הקברים משותפים גם לריבועים השכנים. האחד (לוקוס 21), מצוי באגפו הדרומי של הריבוע, השני (לוקוס 26) מצוי באגפו המערבי של הריבוע.

ריבוע 3 C :

בכל שטח ריבוע זה מצוי בור אשפה רצנטי גדול (לוקוס 15). הבור נחפר לעומק של כ 1.5 מ' עד לקרקע בתולה. בשטח זה מוקם אחד מריבועי הבדיקה של רשות העתיקות.

חצי ריבוע 4C :

בכל שטח החפירה מצוי הבור הרצנטי (לוקוס 15).

ריבוע 1D :

נתגלו עדויות לשני קברים שחפירתם לא הושלמה. האחד (לוקוס 49), מצוי במרכז הריבוע, השני (לוקוס 48) מצוי בסמוך לדופן הצפונית של הריבוע.

ריבוע 2D :

במרבית שטחו הצפוני של הריבוע מצוי בור האשפה הרצנטי (לוקוס 15). שרידי קבר אחד (לוקוס 48, המשותף עם ריבוע 1D) מצוי באגף הדרומי של הריבוע.

ריבוע 3D :

כל שטח הריבוע מצוי בתחום הבור הרצנטי (לוקוס 15).

חצי ריבוע 4 D :

כל שטח חצי הריבוע מצוי בתחום הבור הרצנטי (לוקוס 15).

ריבוע 1E :

ריבוע זה נחצה לשנים בכיוון צפון דרום. בחצי הדרומי בסמוך למרכז החתך נתגלה רסק עצמות (לוקוס 27). עם המשך החפירה נחפר גם החצי המזרחי של הריבוע ובו נתגלו שתי גומות נטיעה של עצים. האחת בסמוך למרכז הריבוע (לוקוס 33) נחצתה במרכזה לקבלת חתך. השניה (לוקוס 32), מצויה בסמוך לפינה הצפון מזרחית של הריבוע (בדופן המשותפת לריבוע 1F).

ריבוע 2E :

בסמוך למרכז הריבוע נתגלתה גומת עץ (לוקוס 25). שרידי עצמות מפוררות בהכוון כללי מזרח מערב, בקבורה יחידה ללא ארכיטקטורה (לוקוס 55), נחשפו בדופן הדרומי של הריבוע. סימנים ראשונים לשני קברים נוספים נתגלו באגף המזרחי של הריבוע. חתך שגודלו 1×1 מ' נחפר בפינה הדרום מזרחית של הריבוע.

ריבוע 3 E :

לבד מן הפינה הדרום – מזרחית של הריבוע אשר בה לא נתגלו ממצאים כלשהם, מרבית שטח הריבוע נפגע קשות ע"י בור האשפה הרצנטי (לוקוס 15).

חצי ריבוע 4E :

כל שטח חצי הריבוע מצוי בתחום הבור הרצנטי (לוקוס 15).

ריבוע 1F :

בריבוע זה נתגלה ריכוז של קטעי קירות דקים (0.15 מ') עשויים מלבני בוץ אפורות. ייתכן וקטעי קירות אלה שאורכם אינו עולה על 1 מ', הינם חלק מארכיטקטורה של קברים שהוזזו ממקומם כתוצאה מעיבודים חקלאיים של השטח. קטעי הקירות (לוקוסים : 31, 36, 37, 30, 28) מרביתם בהכוון כללי מזרח - מערב (לבד מלוקוס 30), והם נחשפו בעומקים של כ 0.2 מ' מתחת לפני השטח. בפינה הדרום מערבית של הריבוע, נחשפו שני קטעי קירות (לוקוס 28) בגובה של 0.1 מ' מתחת לפני השטח.

ריבוע 2F:

בריבוע זה הושארו חתכי ביקורת לאורך הדפנות הדרומית והמערבית של הריבוע ברוחב של 1 מ'. במרכז הריבוע (לוקוס 50), בעומק של 0.2 מפני השטח לא נתגלו ממצאים. בסמוך לדופן המזרחית ולפינה הדרום מזרחית של לוקוס 50, בגובה של 0.1 מ' מתחת לפני השטח, נחשף באתרו בקבוקון זכוכית בצבע כחול מרוסק לכמה שברים.

חצי ריבוע 3F:

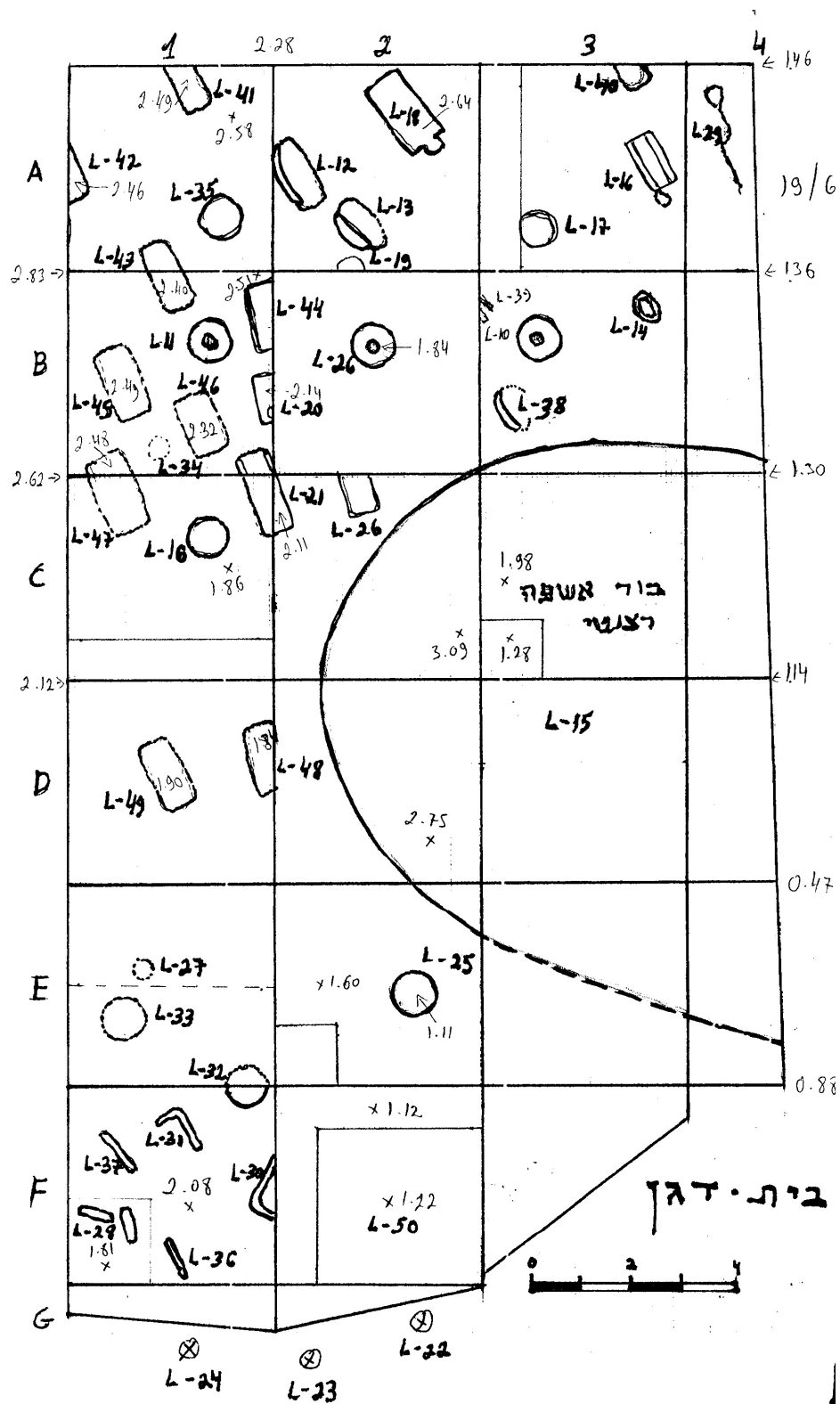
חצוי הצפוני של חצי ריבוע זה הינו חלק מבור האשפה הרצנטי (לוקוס 15). בשאר השטח לא נתגלו ממצאים.

חלקי ריבועים 1G, 2G:

מהווים את חתך הגבעה כלפי מזרח. בחתך שנוצר במקום ניתן לזהות בקרקע החמרה האדומה, בשלוש מקומות בהם נחתכו קברים עם מפלסי בניה בלבני בוץ אפורות (לוקוסים 22, 23, 24). עפ"י החתכים נראה כי קבר שוחה שנחפר לתוך קרקע החמרה, כוסה ע"י שכבה דקה של לוחות עשויים מחרסית אפורה מיובשת בשמש. שכבה חרסיתית אפורה זו קרסה במקרים רבים במרכז אל תוך חלל הקבר. קטעים אחרים של שכבה חרסיתית אפורה זו הוזזו ממקומם ע"י העיבוד החקלאי.

סיכום:

בפעולות חישוף קרקע שנערכו בתקופה שקדמה לחפירה, הוסרו פני השטח ע"י כלים מכאניים, אשר פגעו קשות בשרידי הקברים שהיו קרובים לפני השטח. השרידים האנטרופולוגיים נתגלו במצב קשה ביותר מרביתם נפגעו ע"י פעילויות חקלאיות ואחרות שהתקיימו בשטח זה עד לתקופה האחרונה. העצמות נתגלו במצב מפורר ביותר מעורבות בקרקע החמרה וללא יכולת להפרדה ביניהם. מרבית הקברים שנחשפו, נתגלו בהכוון כללי מזרח מערב. חלק מן הקברים נתגלו ללא כל ארכיטקטורה או ממצא אחר. אחדים מן הקברים נתגלו כשהם בנויים בלבני בוץ אפורות הבולטות על רקע קרקע החמרה והחול הצהוב. בשטח ניתגלו מעט מאוד ממצאים, דבר המקשה על תיארוך הקברים. עם כל זאת נתגלו שברי 2 בקבוקוני זכוכית כחולה, ומעט שברי גוף של חרסים מתוך לבני הבוץ. ייתכן והשטח היה חלק מהסביבה הישובית של אתר בית דגן בתק' הרומית המאוחרת והביזנטית, ובמהלך התק' המוסלמית הקדומה ועד המאוחרת שימש המקום לקבורה ולאחר מכן לחקלאות. חפירת האתר הופסקה מספר פעמים בשל מעורבות גורמים דתיים מוסלמיים בהוראות צווי בתי משפט ולא חודשה עד כה. יש לציין כי חפירת האתר לא מוצתה.

איור 2: תוכנית השטח.